

Tomáš Samek

Lektorovali:

doc. PhDr. František Vrhel, CSc.

PhDr. Marek Halbich, Ph.D.

Na obálku byly použity titulní strany českých a německých novin, jež vyšly 23. 3. 2016
– den po teroristických útocích v Bruselu.

© Tomáš Samek 2016

Cover © Aleš Bulva 2016

Layout © Lukáš Vavrečka 2016

ISBN 978-80-7395-993-7 (tisk)

ISBN 978-80-7395-994-4 (pdf)

Obsah

Jak číst tuto knihu	7
ÚVOD: KOLIK MOŽNOSTÍ MÁ DEIXE?	10
Metodologický horizont	14
Vztah kompozice k tématu	19
Notace a ortografie	21
1 POLARISMUS	23
2 ELEMENTY DEIKTICKÉ DIMENZE	37
Saussureovský obrat	37
Text jako <i>parole</i>	40
Deixe jako endofora	42
Deixe jako exofora	44
Singulární a plurální origo	46
Kontext a kontextualizace	48
Symbol jako protodeiktikum	53
Jediné pole symbolicko-deiktické	57
Reflektovanost deixe	62
Nereferenční deixe	65
Pole deiktické a sociální	67
Deixe na fantazmatu	71
3 MEDIOVANOST A IDEOLOGIE	74
Mediovanost a Jakobsonův model	78
Stupeň mediovanosti sdíleného	91
Identita jako mediovaná ideologie	105
U nás a ve světě	109

4 POUTNÍK MEDIÁLNÍ KRAJINOU	124
Sdílení jako (meta)mediace	136
Pestrá republika	130
Deiktická polarita bulvárnost – serióznost	137
Deiktikum jako protosymbol	148
My jsme lid (a vy ne)	153
Když <i>já</i> je <i>my</i>	160
5 DEIXE A TRANSCENDENCE	163
Hranice mezi Ty a Ono	165
Svět jako vztah (gramatických) osob	172
ZÁVĚR: MOŽNOSTI A MEZE DEIKTICKÉ PERSPEKTIVY	176
Terminologický klíč	185
Soupis obrazových položek	189
Zdroje analyzovaných materiálů	190
Literatura	193
Summary	209

Poděkování

Děkuji všem, kdo mi pomohli radou nebo kritickým čtením textu, zejména Pavlu Baršovi, Christianu Hilcheymu, Martinu Hříbkovi, Lubici Kobové, Martě Kuhlman, Michalu Polákovi, Martině Příbylové, Davidu Rakušanovi, Ondřeji Slačálkovi, Tereze Stöckelové a Martinu Škabrahovi. Svými erudovanými komentáři nejpodstatněji přispěl ke kvalitě stati František Vrhel, Zdeněk Starý a Marek Halbich. Za veškeré nedostatky přirozeně nesu odpovědnost sám. Tato kniha by nevznikla bez inspirativního vhledu do lingvistické antropologie, jehož se mi dostalo spoluprací se skvělým týmem vědců na University of Virginia; za všechny zde jmenuji alespoň Eve Danziger a Ellen Contini-Morava. Zvláštní dík patří Aleši Bulvovi za grafický návrh obálky. Stanislavu Holubcovi jsem vděčný za poskytnutí dvou fotografií z jeho osobního archivu. Za léta trvající podporu jsem lidsky zavázán své sestře Lence, neteři Kateřině a všem dobrým kamarádům, kteří byli u toho.

Pámatce mých rodičů

Jak číst tuto knihu

Ve veřejném prostoru občas slýcháme slova, která se dovolávají naší kolektivní příslušnosti: „Tahle země je naše.“ Věty tohoto typu apelují na naši identitu a snaží se v nás vytvořit pocit přináležení k širšímu, nadosobnímu celku, v jehož jménu jsou potom formulovány *naše* požadavky a prosazovány *naše* nároky a zájmy. I na první pohled nevinný slovní obrat může v sobě nést potenciál vylučování těch druhých: je-li tahle země *naše*, znamená to, že do jejích věcí veřejných nemají druzí co mluvit. Nebo že tu s *námi* vůbec nemají být. Kámen úrazu je v tom, že o tom, kdo je ještě *náš* a jak s ním máme nakládat, rozhodují opět *naše* představy a vůle. Představy, které jsou slovními obraty tohoto typu tvarovány a zároveň ovlivňovány.

„Tahle země je naše.“ Dvě ze čtyř slov té věty jsou takzvaná deiktika: *tahle* a *naše*. Tato kniha chce z různých hledisek přispět k poznání toho, jak deiktika fungují při vytváření našich kulturních představ, sociálních postojů a koneckonců politické vůle ke společné akci. Různá hlediska vtiskla textu mezioborovou povahu, a tak v něm každý může hledat to své.

Každému, kdo nemá čas nebo vůli číst knihu celou, doporučuji její úvod: otevírá celou problematiku a vysvětluje její strukturu. Je psán jazykem přístupným i tomu, kdo se neorientuje v jazykovědné terminologii. Nepřeskočte ani úsek nazvaný *Notace a ortografie*: objasňuje takzvané polární analogie, které hrají v dalším výkladu klíčovou roli.

První kapitola *Polarismus* je nejabstraktnější. Může zajímat lingvisty a společenské vědce, kteří se zabývají hledáním adekvátních

modelů popisu tak těžko uchopitelných skutečností, jako je jazyk a společnost.

Kdo není aspoň trochu orientován lingvisticky, sotva najde zalíbení ve velmi technické kapitole *Elementy deiktické dimenze*. Nelingvistům doporučuji, aby se podívali jen na grafická schémata a přečetli si tyto subkapitolky důležité pro pochopení terminologie: *Deixe jako endo-fora*, *Singulární a plurální origo*, *Kontext a kontextualizace*, *Jediné pole symbolicko-deiktické* a *Deixe na fantazmatu*. Ty antropology a sociology, kteří mají živý vztah k bourdieuovské tradici, bude zajímat i pasáž *Pole deiktické a sociální*: hledá průnik mezi bourdieuvským a bühlerovským pohledem.

Další kapitoly jsou již určeny širšímu okruhu čtenářů: *Mediovanost a ideologie* bude zajímat i odborníky studující média a masovou komunikaci stejně jako politology, sociální historiky a obecněji společenské vědce, kteří se zabývají šířením ideologizovaných představ ve veřejném prostoru.

Ústřední kapitolou knihy je *Poutník mediální krajiny*. Současně je čtenářsky nejpřístupnější: je určen i novinářům a lidem podílejícím se na každodenní podobě české mediální krajiny.

Poslední úvaha *Deixe a transcendence* je spíše praktickou ilustrací jedné teoretické teze prosazované v této knize. Zkoumá takříkajíc krajinu za zrcadlem deiktické perspektivy: ohledává její epistemologické meze a duchovní limity. Hned z prvních řádků čtenář pozná, jestli je to pro něho.

Jako v každé knize, závěr shrnuje to podstatné: vše, čím deiktická perspektiva může obohatit naše chápání veřejného prostoru.

Das Höchste wäre: zu begreifen, daß alles Faktische schon Theorie ist.

Goethe

ÚVOD: KOLIK MOŽNOSTÍ MÁ DEIXE?

Jan Skácel líčí, jak vznikl název jeho knihy. Šel po ulici a na stánku s květinami uviděl reklamu „Růže pro každou příležitost“. Zamyslel se, kolik příležitostí může taková růže mít – a svou básnickou sbírku nazval *Kolik příležitostí má růže* (Skácel 1957). Aniž by měla sebemenší básnické ambice, tato kniha se ptá podobně: Kolik možností má deixe? Zkoumám v ní možnosti deixe jako interpretační perspektivy, kterou můžeme nahlížet na veřejný prostor a díky které v něm spatříme jevy, vztahy a souvislosti, jež by nám jinak snadno mohly uniknout.

Co je deixe? Důkladnou odpověď nabízí druhá kapitola; nyní aspoň zjednodušený popis a hrst příkladů. Deixe (z řec. δειξίς) původně znamená ukazování. Jazykověda výraz terminologizovala a vtiskla mu určitější význam nebo spíš celou škálu významů podle toho, k jakému pojetí se ten který vědec hlásí. Všechna pojetí mají společný významový prototyp – základ, na němž se shodnou. Prototypickou deixí se rozumí veškeré jazykové prostředky, kterými se (po)ukazuje ven z jazyka a které získávají jednoznačný obsah teprve tehdy, jsou-li použity v konkrétním kontextu nebo situaci. Takovým prostředkům říkáme deiktické výrazy čili deiktika. Uvedu příklady.

Slovo *tamhle* má samo o sobě jen velmi neurčitý význam – přibližně „tam, kam se dívá nebo ukazuje autor promluvy“. Nevíme-li, kterým směrem se dívá nebo ukazuje, nejsme s to určit, co *tamhle* znamená, kam nebo nač přesně ukazuje. Slovo *tamhle* je prototypické deiktikum. Abychom mohli jednoznačně určit referent (tj. objekt, na který slovo ukazuje), musíme znát umístění mluvčího v prostoru.

V této souvislosti se hovoří o tzv. prostorové ose deixe, která vychází ze *zde* autora promluvy, tedy z bodu, kde byla aktuálně vyslovena.

Dalším základním určením deixe je čas, jako je tomu u deiktického výrazu *včera*. Teprve když vím, kdy byla vyřčena věta *Včera pršelo* (tj. znám *ted'* promluvy), mohu jednoznačně říct, kdy pršelo. V souvislosti s časem se hovoří o tzv. temporální ose deixe, která vychází z *ted'* promluvy, tedy z okamžiku, kdy byla aktuálně vyslovena. Jak vidno, deiktika mění svůj referent spolu s tím, jak se proměňuje časový a prostorový kontext vyřčeného.

Dalším základním určením deixe je osoba, jako je tomu u deiktického výrazu *já*. Teprve když víme, kým byla vyslovena věta *Já jsem optimista* (tj. známe *já* mluvčího), máme jasno v tom, kdo se považuje za optimistu. V souvislosti s osobou se hovoří o tzv. personální ose deixe, která vychází z *já* promluvy, tedy ze subjektu toho, kdo ji pronáší. Podobně deiktikum *my* (tj. množina obsahující více prvků, z nichž jedním je *já*) nabývá jednoznačného významu teprve tehdy, víme-li, kdo a v jakém kontextu ho vysloví – tj. známe *já* subjektu promluvy a přinejmenším tušíme, koho dalšího momentálně zahrnuje do příslušné množiny a koho naopak umísťuje vně jejích hranic, ať už explicitně či jen implicitně.

Obecně lze tedy deiktika vymezit jako všechna slova, jejichž referent není možné jednoznačně určit, neznáme-li, jak jsou situována vzhledem k bodu *zde-ted'-já* dané mluvnické situace (Bühler 1965 [1934]). Tomuto bodu říká Bühler *origo* a považuje ho za střed subjektivní orientace, přítomný ve vědomí každého mluvčího. Vidíme, že bez aspoň částečné znalosti origa mluvčího nejsme s to plně porozumět deiktikům, která ve své výpovědi používá. Tolik obecně sdílený základ jazykového jevu zvaného deixe nebo též deiktická funkce.

Některá deiktika přímo vyjadřují a ovlivňují konstrukci sociálních identit (*my – vy; vy – oni; my – oni*), a stávají se proto nástrojem dynamiky začleňování lidí do určitých pomyslných skupin nebo

naopak jejich vyčleňování. Tato dynamika může mít velmi nepochopitelné, brutálně konkrétní dopady na život lidí v podobě jejich exkluze či inkluze, jejich společenského vzestupu či pádu. Situaci, kdy použitý výraz označuje skupinu, k níž se mluvčí sám počítá (např. *my*), nazývám autodeixí. Situaci, kdy výraz označuje skupinu, ke které se mluvčí nepočítá (např. *oni*), nazývám heterodeixí.

Tím se plynule dostáváme od toho, co se rozumí deixí, k jejím možnostem. Je zřejmé, že deixe citlivě zrcadlí a zároveň svým působením sama spoluutváří sociální vztahy i jim odpovídající ideologické koreláty v představách lidí o tom, kdo je součástí které partikulární sociality. Tyto koreláty souhrnně označuji jako *deiktické ideologie*¹. Cílem předkládané práce je přispět ke studiu dynamického a mnohostranného vztahu mezi komunikačními praktikami a kolektivní identitou. Tvrdím a na několika místech práce dokazuji, že právě deixe má vysokou vypovídací hodnotu jako předmět takového studia. Tím se však její možnosti ani zdaleka nevyčerpávají.

Jak ukazují v dalších kapitolách, deixi můžeme chápat i jako hledisko, kterým nazíráme a interpretujeme jazykové, společenské a kulturní jevy, jakož i souvislosti mezi nimi. Na základě prostudované literatury mám za to, že tento pohled je v několika směrech nový a neotřelý. Zmíněné hledisko se snažím ustavit deduktivně i induktivně jako to, čemu říkám *deiktická perspektiva*: odhaluje v komunikačních a sociokulturních projevech jejich *deiktickou dimenzi*. Jejím popisu je věnována zejména druhá kapitola nazvaná *Elementy deiktické dimenze*. Rozbor deiktické dimenze, prováděný na konkrétních příkladech pomocí analytických nástrojů lingvistické

¹ Deiktické ideologie vstupují i do vztahu mezi výzkumníkem (např. lingvistou) a jazykem (snažím se popsat gramatiku jisté jazykové variety) a sociálními aktéry, mezi nimiž svůj výzkum provádí, jak ukazuje Collins (1998). Ani deskriptivní metajazyk lingvistiky není ideologicky neutrální nástroj a měl by jako takový být výzkumníkem reflektován.

antropologie a částečně i jiných oborů, nazývám *deiktickou analýzou* – s ní se čtenář nejčastěji setká v kapitole třetí (Mediovanost a ideologie) a čtvrté (Poutník mediální krajiny). Beru tedy deixi, tuto původně ryze lingvistickou kategorii, a měním ji v obecnější výkladový princip světa lidské sociality a jejích komunikačních projevů, a to daleko za rámcem vnitřní lingvistiky – v oblastech sociokulturní antropologie a mediálních studií.

Deixe má i nespornou hloubku filozofickou, vždyť její nejvýznamnější bod – *zde-ted'-já* – můžeme vnímat jako synonymum pro nazření základní lidské situace: „Jsem tady a nyní.“ Mé bytí je vždy již vetkáno do časoprostorových souřadnic světa a je jimi podmíněno jako svým fundamentálním určením. Husserl (1940) uvažuje o bodu, který je umístěn ve vědomí každého z nás a který je východiskem prostorové orientace subjektu ve světě, jako o *privilegovaném zde*; úvahy o něm rozvíjí v rámci myšlenkového úsilí vytvořit metodu, již nazývá transcendentální geologií. A jak upozorňuje jiný fenomenologický filozof: je vcelku lhostejno, je-li toto *zde* v danou chvíli vnímáno jako naše tělo, náš domov nebo náš kontinent (Waldenfels 1998). Myslím, že Husserlovy postuláty o prostoru lze vztáhnout i na čas, takže pak můžeme říci: díky svému propojení s *já* jako aktuálně vnímajícím subjektem je origo jednota privilegovaného *zde* s privilegovaným *ted'*.²

Transcendentální přesah je i nejvlastnějším tématem teologie. Poslední kapitola – Deixi a transcendence – sleduje další možnost deixi jako interpretačního hlediska: představuje pokus aplikovat deiktickou perspektivu na kratší a čtenářsky poměrně přístupný filozoficko-teologický traktát Buberův (1995 [1923]). Vzhledem

² Dokladem toho, že bühlerovská perspektiva je filozoficky stále produktivní, je nedávno vydaná kniha Martina Pokorného, která ustavuje teorii řeči z pohledu situační fenomenologie (Pokorný 2013).

k tomu, že nejsem teolog, jde spíš o soubor velmi pokorných excerpt a výpisků z četby Buberovy knihy a částečně i ze sekundární literatury. Tato excerpta pak hermeneuticky porovnávám jednak ve světle Buberova textu jako celku, jednak ve světle elementárních kategorií personální deixe, jak o nich pojednává Bühler. Vedlejší téma páté kapitoly lze tedy formulovat jako otázku, zda může pohled lingvistické antropologie něčím přispět k výkladu textu tak vzdáleného námětům, jimiž se zabývá povětšinou. Odpověď ponechávám na čtenáři.

Vzdor všem transdisciplinárním přesahům neopouštím pole lingvistické antropologie. Třebaže terénem této práce jsou především evropské veřejné prostory, neztrácím ze zřetele, že z deiktické perspektivy se příslušníci „exotických“ nativních kultur chovají podobně jako my, Evropané. Ve své studii etnonym a etnických skupin Proschan (1997) ukázal, kolik podobnosti najdeme mezi etnonymy a ideologiemi my versus oni, jak je známe z vyspělých zemí euroamerického Západu. Dospívá k závěru, že „etnonyma mohou být obecně považována za šifry“ (Proschan 1997: 92), tedy za typická deiktika: názorná ukázka toho, jak deiktická perspektiva dokáže převést na společného výzkumného jmenovatele jevy, které někdy bývají studovány separátně. I to vnímám jako jednu z možností deixe.

METODOLOGICKÝ HORIZONT

Práce se zabývá sociální komunikací jako projevem a současně formativním faktorem identitotvorných procesů. Zkoumá tuto komunikaci ve středoevropských veřejných prostorech, jejichž hlavním jazykovým médiem je čeština a/nebo němčina. S těmito prostory měl autor možnost dlouhá léta se seznamovat jak v osobních interakcích se sociálními aktéry během dlouhodobých zahraničních stáží, tak

v každodenní interakci s mediálními obsahy, do níž vstupoval jednak jako čtenář, jednak jako autor publikující ve středoevropských médiích. Pokud jde o masové sdělovací prostředky (které ovšem tvoří jen část předmětu této práce), sledoval jsem pravidelně po dobu zhruba pěti let média sedmi zemí: česká, švýcarská, německá, britská, americká a okrajově francouzská a rakouská³.

Dostalo se mi rovněž příležitosti pracovat v německém a českém parlamentu – jako asistent poslankyně bundestagu v Bonnu a jako vedoucí týmu překladatelů parlamentního tezauru v Praze –, kde jsem mohl sledovat rétorické projevy a politickou kulturu naživo, bez mediálního prostředkování.

Tato mnohaletá komparativní zkušenost ze zahraničních pobytů tvoří základ etnografické vrstvy práce. Slouží jako odrazový můstek k reflexím o fungování deixe v přímých i nepřímých komunikačních interakcích v českojazyčné a německojazyčné oblasti střední Evropy. Mou snahou je předejít tomu, aby byla tato oblast vnímána jako neprodyšně ohraničená jednotka analýzy, a proto si všímám také přesahů do jiných oblastí v rámci Evropy i mimo ni.

Odtud výzkumná otázka. Ačkoli je v podstatě jedna, můžeme ji formulovat jako dvojotázku: Lze deixi koncipovat jako jeden z interpretačních principů světa sociálních a komunikačních interakcí? A co takto ustavená perspektiva vypovídá o obecnější dynamice

³ V zahraničí šlo zejména o tyto tituly (u novin v jejich tištěné, častěji však internetové podobě): Švýcarsko – *Neue Zürcher Zeitung*; Německo – *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *Süddeutsche Zeitung*, [zpravodajství televize] *ARD*, [veřejnoprávní rozhlas] *Deutschlandfunk* a *Spiegel*; Velká Británie – *BBC Four*, *BBC World Service*, *Economist*, *Financial Times*, *Guardian* a *London Review of Books*; USA – *New York Times*, *Washington Post*, *National Public Radio* a *The Atlantic Monthly*; Francie – *Le Monde* a [rozhlasová stanice] *France Culture*; Rakousko – *Europäische Rundschau*. V českém prostředí především deníky hlavního proudu (*Hospodářské noviny*, *Lidové noviny*, *Právo*, portál *Aktuálně.cz*) a týdeník *Respekt* spolu s doplňkovým sledováním veřejnoprávního rozhlasu (zejména *ČRo 6*, posléze *ČRo Plus*) a televize (zejména *ČT24*).

vztahu mezi těmito interakcemi na jedné straně a identitotvornými procesy, mediovanými nezřídka ideologicky, na straně druhé?

Takto vymezené zadání si vyžádalo, abych pojmoslovné rámce, jimiž téma uchopuji, upravil dvojím směrem:

a) některé pojmy jsem extenzionálně rozšířil, aby zahrnovaly celou sociální dynamiku. Např. ideologii chápu v souladu s Vološinovem velmi široce – v pojetí, které je svým rozsahem slučitelné s Geertzovým konceptem kultury stejně jako s Humboldtovými náhledy na roli jazyka při utváření našeho názoru na svět (viz kap. Mediovanost a ideologie);

b) pro některé jemnější významové odstíny jsem vytvořil několik nových termínů nebo terminologických spojení (např. *endodeixe*, *intrapersonální metamediace* atd.). Nechtěl jsem standardní vokabulář nabízený společenskými vědami komplikovat množstvím novotvarů, a proto jsem k tomuto kroku sáhl pouze tam, kde mi připadal užitečný z hlediska sledovaného cíle: zvýšit názornost výkladu. Abych čtenáři usnadnil orientaci v textu, shrnul jsem klíčové názvoslovné inovace do stručného, ale o to doufám přehlednějšího slovníčku, který je připojen k závěru práce (viz Terminologický klíč).

Usiluji o využití dvou metodologických přístupů, které bylo vždy nesnadné propojovat, totiž přístupu mikrosociologického a makrosociologického. Mám za to, že deiktickou perspektivu lze využít v obou přístupech, a v textu se to snažím na konkrétních příkladech ukázat. Zejména klasifikace sociální komunikace podle míry mediovanosti je záměrně provedena tak, aby propojovala oba pohledy: začíná od mikroperspektivy interakcí tváří v tvář a plynule přechází v makroperspektivu masmediální komunikace.

Třebaže ve světové sociokulturní antropologii v posledních letech sílí postoje, které vycházejí z metodologického individualismu, nezříkám se ani metodologického kolektivismu. Především na

makrosociální úrovni mi při studiu některých jazykových a diskurzivních jevů připadá nezbytný. I zde práce využívá oba metodologické přístupy.

Autor se hlásí k sociálnímu konstruktivismu v přístupu k jazykovým jevům a identitární dynamice; v tomto ohledu práce nevybočuje z hlavního proudu soudobých společenských věd. Za zmínku stojí spíš její – nikoli všeobecně sdílený – kritický postoj k tomu, co označuji jako *kauzální univerzalistický mentalismus* a co je ve vědách o jazyku reprezentováno např. dílem Chomského: totiž představa, že podstaty jazykových projevů se lze dobrat toliko intuitivním vědomím roditelého mluvčího, aniž je přitom třeba příliš brát v potaz mluvní situaci, intimní propojení jazyka s kulturou i společností a potažmo s velkým dílem kulturní, sociální a jazykové variability (viz zejména kap. Polarismus a zčásti též kap. Elementy deiktické dimenze).

Až potud není takový kritický postoj v rámci dnešní lingvistické antropologie menšinový: pokud by programaticky ignorovala variabilitu, zrušila by si vlastní *raison d'être*. Nejde však jen o důraz na situovanost a jistou míru sociokulturní relativity fenoménů, které jako společenští vědci zkoumáme. Za důležité omezení mentalismu považuji i důsledné trvání na kauzalitě jako na *absolutně* privilegovaném explanačním prostředku. Takový postoj vede pak mnohé vědce – včetně některých antropologů – k tomu, že vysvětlení přesahující kauzální rámec nevnímají jako hodné ani té relativní váhy, jakou by zasloužilo. Tak dochází k opakovaným redukcionistickým tápáním, jakých jsme svědky např. ve vývoji teorií identity ve dvacátém století: princip kauzality po dlouhou dobu bránil postihnout souběžnost *identity* a *alterity*, protože se zaměřoval na otázku, zda identita sociálního aktéra předchází obrazům, které si vytváří o druhých, anebo naopak (Řezníková 2014: 242). Dnes víme,

že je to otázka špatně položená, protože hledá kauzální vysvětlení v oblasti, kde spíš dominuje princip soumeznosti (angl. *contiguity*) – identita a alterita se vyskytují pospolu⁴.

Je to právě tento princip, který se hojně uplatňuje v oblastech, kde se setkáváme s deixí. Soumeznost znamená, že dva jevy se k sobě nemají jako příčina k následku, nýbrž jako častý, přesto však nikoli kauzálně spjatý *souvýskyt* v času a prostoru v rámci zkoumané domény. Snaha upozaďovat soumeznost na úkor kauzality by byla v rozporu s nejvlastnější povahou deixe jako jevu, který mnohdy evidujeme v souvýskytu s jinými (pro)jevy, např. identitárními. A teprve tento souvýskyt činí deixi vskutku zajímavou z hlediska antropologie: deixe jí může posloužit jako indikátor podstatnějších sociokulturních skutečností. Deixe je v této práci pojímána v širokém smyslu jako indexikalita – a již Peirce (1955 [1940]) si všiml, že podstatou indexikalit je soumeznost.

Dalo by se očekávat, že vedle už zmíněné hermeneutiky a dalších standardních interpretativních metod užívaných v antropologii sáhne tato práce i po specifických metodách mediálních studií – zvláště tam, kde rozebírá mediální problematiku. Není tomu tak z prostého důvodu: z osmnácti základních postupů, které představují soubor metod používaných v médiologii (Trampota, Vojtěchovská 2010), aplikují právě ty, které tento obor sdílí s antropologií i jinými společenskými vědami. To se týká především sémiotické analýzy a velmi okrajově diskurzivní analýzy: zejména k první z nich se tu a tam uchylují při rozboru mediálních komunikátů. Ani jedna z nich však netvoří jádro zde uplatněného metodologického přístupu. To je dáno

⁴ Vychází-li Chomského kauzální mentalismus z karteziánského *cogito ergo sum*, lze přístup evidující soumeznost jevů formulovat jako *sum et video*: jsem a z úhlu pohledu daného mým origem vidím věci, které jsou v čase a prostoru signifikantně často pospolu. Nejde o to přebíjet jeden princip druhým, nýbrž o to, abychom pro první nebyli slepí vůči druhému.

jednak tím, že se pokouším o ustavení částečně autonomní metody – deiktické analýzy; jednak tím, že jsou mi bližší metody sociální sémiotiky, jak je propracovali někteří antropologové a lingvisté. Z oněch velkých jmen, která mi sloužila jako vzor, je třeba jmenovat Böhlera, Jakobsona, Andersona a Silversteina. Takový výčet je ovšem krutě nespravedlivý ke všem ostatním intelektuálním inspirátorům a inspirátorkám tohoto textu: jejich jména uvádím ve stati.

VZTAH KOMPOZICE K TÉMATU

Každý narativ má svébytnou kompoziční dynamiku. Není nutné komentovat ty její aspekty, které se netýkají hlavního námětu práce, jímž je tu *deixe* a její možnosti. Předkládaná stať má z deikticky relevantních hledisek víceméně kontinuální dynamiku, která zrcadlí *vztah mezi povahou tématu práce a povahou její strukturace*. Ten se projevuje trojjediným způsobem:

1. Text postupuje od abstraktního pólu ke konkrétnímu: Začátek je nejteoretičtější, relativně nejvíc deduktivní, nejabstraktnější. V dalších kapitolách postupně sílí fakticita, induktivnost a konkrétnost, která kulminuje v kapitole Poutník mediální krajinou. Ruku v ruce s tímto trendem přibývá v textu empirického materiálu, narativního tónu a přiznané autorské situovanosti. Postava poutníka slouží jako jakési v čase a prostoru situované autorské alter ego, které formuluje i osobně zabarvené zkušenosti. Není však pouhým alter egem; má podstatnější úkol: fungovat jako *konkrétní* osoba, jejíž postuláty jsou podmíněny tím, že je vyslovuje právě ona a právě v určitém čase a prostoru. Jinak řečeno: že je vyslovuje z pozice *zde-ted'-já*. To příznačně zabarvuje hodnotové a normativní rámce vyřčeného. Pociťoval jsem potřebu vytvořit v poutníkovi někoho, kdo si může dovolit tón bližší origu (tj. bližší subjektivitě *já*), než se to očekává od autora odborného pojednání; a zároveň někoho,

jehož výroky jsou deikticky ukotveny jako slova člověka, který se pohybuje konkrétní krajinou sociokulturní fakticity.

Tím vším text pozvolna získává ony vlastnosti a rysy, jimiž se vyznačuje samotná deixe jako spíše konkrétní, osobní a situovaný pól jazyka oproti symboličnosti jakožto pólu abstraktnějšímu, neosobnějšímu a méně situovanému – viz kap. Elementy deiktické dimenze. V tomto smyslu je stať svou povahou takřkajíc čím dál deiktičtější: jako by se téma stále výrazněji vtiskovalo do struktury jeho podání. Z hlediska zúčastněného pozorování lze říci, že předkládaná perspektiva čím dál víc přechází z režimu pozorování do režimu účasti tak, jako se to děje při dlouhodobějším pobytu v terénu.

Deixe je dynamická oscilace mezi oblastmi vzdálenějšími od origa a těmi, které jsou mu blíží: po celou dobu text záměrně střídá pasáže odtažitě, odborně terminologizované a hutné s pasážemi uvolněnějšími, osobnějšími, narativnějšími; stejně tak střídá neosobní autorský plurál s osobnějším singulárem, neosobní er-formu s osobní ich-formou. Z výše řečeného vyplývá, že tendence k volnějšímu a personálnějšímu ladění zvolna posiluje spolu s rostoucí situovaností a konkrétností textové matérie.

2. Samotný pojem deixe se extenzionálně postupně rozšiřuje: začínám jeho prototypickým bühlerovským jádrem, abych v pozdějších pasážích tohle pojetí nahradil koncepcí širší, která Bühlera neopouští, nýbrž zahrne v sobě tak, jako je zvláštní obsaženo v obecnějším. V tomto smyslu je stať jako potůček pozvolna mohutnící v říční tok, jak pro sebe deiktická perspektiva objevuje nové možnosti toho, co může pod svůj kategoriální aparát subsumovat.

3. Tím, že deixe rozšiřuje své pojmové hranice, objevují se v textu čím dál častěji takové její exemplifikace, které se vzdalují od původní představy o deixi. Jinými slovy, zatímco pojem se rozšiřuje, příklady působí z hlediska původního prototypu čím dál méně deikticky.

Tato tendence vrcholí v závěrečné kapitole Deixe a transcendence. Ta, jak již řečeno, rozebírá Buberův text *Já a Ty*, který používá původně deiktických výrazů k tomu, aby postuloval možnost zažívat zkušenost vyvázanou z podmíněnosti časem a prostorem. Svět vyňatý z časoprostorové situovanosti představuje opak běžného deiktického pólu, který je definován právě závislostí na této situovanosti. Obrazně řečeno, Buber používá deiktik k tomu, aby čtenáři evokoval jakýsi svět antideixe: svět povznesený nad prostorovou a temporální osu naší existence. Zde se deixe mění ve svůj opak: v téměř čistý symbol.

NOTACE A ORTOGRAFIE

Protiklad často pojímám jako škálu kontinuálního přechodu od jednoho krajního pólu P k opačnému pólu Q . Takto pojaté kontinuum označuji jako polaritu $P - Q$. Názorně řečeno: je-li P černá a Q bílá, bude polarita $P - Q$ z větší části tvořena šedou barvou, která od zcela černé (pól P) postupně světlá až do zcela bílé (pól Q).

Pro vyjádření analogie panující mezi různými vztahy používám notaci

$$P : Q :: X : Y$$

Tento zápis neporovnává jednotlivé prvky, nýbrž vztahy mezi nimi. Znamená: vztah mezi P a Q je v něčem obdobný vztahu mezi X a Y . Tento zápis nazývám vztahovou analogií nebo analogií polarit nebo taky polární analogií.

Vztahové analogie jsou produktem hlediska, na které mají upozornit a které jimi může být ustaveno. Změnou hlediska se mění analogie. Opět názorný příklad: nechť P je studený odstín světle

fialové barvy, Q teplý odstín tmavofialové, X teplý odstín světlezelené a Y studený odstín tmavozelené; pak polární analogie

$$P : Q :: X : Y.$$

ustavuje perspektivu sytosti barvy, jelikož spojuje své členy vztahem *relativně světlejší – relativně tmavší*.

Naopak polární analogie

$$Q : P :: X : Y$$

ustavuje perspektivu hřejivosti odstínu, jelikož spojuje své členy vztahem *relativně teplejší – relativně studenější*. Táž polarita může tedy v závislosti na použitém hledisku vystupovat v různých vztahových analogiích. Vztahový úhel pohledu je nedílnou součástí předkládané argumentace, a proto se čtenář s touto notací setká ve stati často, zejména v její první části, která ustavuje teoretický a pojmový rámec textu.

Co se týče ortografie, držím se novějších tvarů (*diskurz, diskuze, dizertace, filozofie, gnozeologie*). Jedinou výjimkou je přípona *-ismus*. Jména zahraničních autorek nepřechyluji v textu ani v bibliografii (*Mary Fulbrook*).

Na tomto místě úvod končí. Uzavírám ho seznamem zkratk jazyků, které se objevují ve stati:

angl.	–	anglicky
čes.	–	česky
fr.	–	francouzsky
it.	–	italsky
lat.	–	latinsky
něm.	–	německy
řec.	–	řecky

1 POLARISMUS

Každý popis se opírá o jistý soubor kategorií, jimiž je realizován, a tedy umožňován i omezován. Nepochybně má smysl pokoušet se vysvětlit základní použité pojmosloví a názvosloví, které tvoří terminologické jádro kategoriálního aparátu naprosté většiny těch žánrů popisu, jež aspirují na minimální míru vědeckosti či aspoň odbornosti. Snaha vyjasnit a upřesnit kategorie popisu je však ve společenských vědách spoluurčována čtyřmi podstatnými okolnostmi:

(a) Navzdory úsilí o přesnost tvoří precizně definované termíny zpravidla jen malou část veškerých jazykových prostředků užitých v tom kterém odborném díle: většina výraziva zůstává víceméně nedefinována. Její interpretace se opírá o dobový jazykový úzus či, wittgensteinovsky řečeno, o jazykové hry (Wittgenstein 2009), a bývá ve skutečnosti významově pružnější, než si jako čtenáři míváme sklon myslet. Větší část odborného popisu bývá tedy všechno jenom ne pojmově přesná *stricto sensu*. Nazvěme tuto okolnost *podílem terminologické nepřesnosti na textovém celku*.

(b) Vysvětlení terminologického jádra kategoriálního aparátu bývá tudíž samo konstitutivně závislé na svém méně terminologizovaném jazykovém i mimojazykovém okolí, o něž se kontextuálně opírá a bez něhož zpravidla ztrácí smysl i srozumitelnost: terminologické přesnosti mnohdy dosahujeme kontextualizačními postupy, které terminologii textu vposledku vymezují ani ne tak pomocí prostředků formální sémantiky jako spíš ukotvením v komunikační situaci, jak to dokládá např. etnometodologie (Garfinkel 1967; Garfinkel, Sacks 1970). Takzvaná pojmová přesnost tedy závisí na tom, co se z hlediska logického pozitivismu jeví jako nepřesnost. Nazvěme tuto okolnost *situační podmíněností terminologie*.

(c) Vysvětlit terminologii nemusí znamenat nutně navrhnout jednoznačné definice pro všechny její komponenty, tj. termíny tak, aby každý z nich měl pevně fixovaný, v jistém textu jednou provždy daný a dokonale stabilní pojmový rozsah. Jelikož sama společenská skutečnost, která je předmětem popisu společenských věd, je dynamická a proměnlivá, může být někdy paradoxně přesnější vymezit daný termín nikoli jednoznačnou definicí, nýbrž významovým rozmezím, tedy stanovením krajních pólů, mezi nimiž termín významově osciluje v daném (kon)textu. Nazvěme tuto okolnost *paradoxem vyšší přesnosti dynamické definice*.

(d) Vzhledem k závislosti pojmů na jejich užití můžeme termín někdy vysvětlit příkladem situace, v níž je ho adekvátně užito. Významové rozmezí lze tedy stanovit i uvedením různých situací, mezi nimiž se jako mezi svými krajními póly může daný termín významově pohybovat jako slovo, jehož je v oněch situacích adekvátně užito. Nazvěme tuto okolnost *možností situačního zavedení termínu*.

Tyto okolnosti představují elementární čtveřici terminologických postojů, k nimž se hlásím a jichž se snažím držet v rámci přístupu, jež nazývám deiktickým, i v této knize. Je zřejmé, že na jedné straně omezují a na druhé rozšiřují možnosti operací s kategoriemi, jež získají terminologický status, a stanou se tedy nástrojem popisu. Podle mého přesvědčení je důležité, aby kategorie popisu svou povahou byly pokud možno podobné společenské realitě, kterou se jimi autor snaží popsat.¹ Označím toto přesvědčení jako *princip kategoriální adekvátnosti*.

Z hlediska lingvistické antropologie jako mezioborového pole je pozoruhodné, že v určitých segmentech lingvistiky i sociokulturní

¹ K nedichotomickému vztahu mezi myšlením a bytím, které se snažíme kategoriemi našeho myšlení popsat, viz Baršovy úvahy o intelektualismu a praktikismu ve vědeckém poznání, jež výstižně shrnuje v úvodních pasážích své knihy (Barša 2007).

antropologie lze vypožorovat nedůvěru k deskriptivním systémům založeným na binárně definovaných pojmech ustavených na základě ostrých dichotomií. Jazyk bývá popisován dynamickými kategoriemi podobně jako sociokulturní realita, která je předmětem studia antropologie. Tato relativní podobnost v terminologických inklinacích nepřekvapuje, vždyť jazyk je sociální a kulturní jev *par excellence*. Dokonce natolik, že někteří lingvističtí antropologové (např. Agar 1994: 108–139) hovoří o nedílném celku linguakultury (angl. *languageculture*) a – přinejmenším v určitých kontextech – odmítají rozlišovat mezi *jazykem* a *kulturou* jako separovatelnými jevy. Podobně můžeme přistupovat i k pojmovému pomezí *jazyk* – *společnost*.

Vzhledem k tomu, že sociální, kulturní a jazykové jevy mají často kontinuální povahu a jako součást společenské skutečnosti jsou někdy spjitější než pojmové rámce sloužící k jejich popisu, považuji v souladu s principem kategoriální adekvátnosti za žádoucí nahlížet na ně spíš prizmatem analogovým než digitálním: spíš hlediskem kontinuální proměny než hlediskem diskontinuitních přechodů mezi zřetelně izolovatelnými stavy.

V souladu s tím, co bylo dosud řečeno, usiluji o takový kategoriální aparát, který překonává binarismus ostrých dichotomií přístupem, jež nazývám *polarismem*. Vysvětlím jej v následujících odstavcích – věren přitom čtveřici terminologických principů uvedených shora sub (a) až sub (d).

Polarismus chápe binární opozita jako póly, mezi nimiž je jimi popisovaný (a ustavovaný) jev rozprostřen jako kontinuální přechod od jednoho pólu k druhému.² Pojmové rozhraní mezi

² Děkuji Zdeňku Starému za upozornění, že tato myšlenka v lingvistické perspektivě není zcela nová – viz např. v české tradici do jisté míry obdobný pojem vágnosti (Neustupný 1966) nebo později v zahraničí vymezování kategorií jako neostrých (např. Hopper, Thompson 1984).

terminologickými protiklady pak není ostré, nýbrž povlovné, analogové, neuchopitelné logikou typu *entweder – oder*, nýbrž spíš logikou *sowohl – als auch*.

Z toho plyne zásadní důsledek pro členství pojmů v logických třídách: toto členství nevystihují již klasické booleovské množiny, u nichž platí, že určitý pojem buď je, anebo není jejich prvkem, nýbrž neostré, *fuzzy* množiny, jejichž prvkem je pojem odstupňovaně. Nechť K_{AB} je kategorie (např. gramatická kategorie čísla) tvořená (v některých deskriptivních gramatikách současné češtiny) ostrou terminologickou dichotomií $A \mid B$ (tj. v tomto případě *singulár* $\mid$ *plurál*). Je-li tato dichotomie vnímána binaristicky (tj. booleovsky), platí, že např. každé jméno je v českém jazyce buď v čísle jednotném, nebo množném, čímž se výpovědní hodnota dané deskriptivní kategorie vyčerpává – nanejvýš s dovětkem o tvaroslovných reziduích duálu (instr. pl. *oběma rukama*), jež lze ovšem ze synchronního hlediska subsumovat pod kategorii plurálu.

Polaristická interpretace kategorie K_{AB} vypadá takto: Protiklad AB není chápán a jazykově konstruován jako ostrá dichotomie $A \mid B$, nýbrž jako polarita $A - B$, jejímiž krajními body jsou na jedné straně extrémní singulárnost (pól A) a na druhé extrémní plurálnost (pól B). Mezi oběma krajními body definujícími tuto polaritu zleva i zprava se rozprostírá kontinuum jevu, který je možné popsat jako povlovnou, tj. (ve schématu uvedeném níže – viz obr. 1.1) zleva doprava postupně sílící tendenci fenomenologického projevoování plurálnosti ve výpovědích, které ji (kon)situují.³

Uvedu několik příkladů v synchronním pohledu na kategorii čísla v současné češtině. Nominativní tvar *páni* ukazuje zjevně plurál,

³ Všimněme si, že toto pojetí se neomezuje výlučně jen na sféru langue ani jen na sféru parole, ale pohybuje se na jejich pomezí. O vztahu langue a parole viz kap. 2; o konsituaci viz subkap. Kontext a kontextualizace tamtéž.

a to dokonce i bez další kontextualizace: číslo je v tomto případě zjevnou (angl. *overt*) gramatickou kategorií. Naproti tomu nominativy *nůše* a *stavení* projeví svou singularitu nebo pluralitu teprve ve výpovědi, která může – ne vždy však nutně musí – vyjavit to, zda jsou tato slova zrovna v čísle jednotném či množném: číslo je v tomto případě relativně skrytější (angl. *covert*) gramatickou kategorií. Jestliže se podíváme na celé deklinační paradigma a sledujeme počet pádů, ve kterých dané výrazy ukazují číslo zjevně nebo naopak jen skrytě, pak na polární škále *singularnost* – *pluralnost* bude *relativní* pozice těchto slov, zde reprezentovaných nominativem, vypadat takto:

Sg	...	Pl
<i>pán</i>		<i>páni</i>
<i>nůše</i> (sg.)		<i>nůše</i> (pl.)
<i>stavení</i> (sg.)	<i>stavení</i> (pl.)	

Obr. 1.1. Polární škála singularnost – pluralnost.

To platí nejen z hlediska *type*, nýbrž i z hlediska *token*. Jak již naznačeno, různá deklinační paradigmata (např. různé vzory podstatných jmen) mají různou schopnost jednoznačně vyjevovat kategorii čísla. Důležitá je přitom tendence: zatímco u slova *pán* je ze všech jeho pádových tvarů číslo zřejmé (je tedy vždy zjevnou kategorií), u slova *stavení* pouze lokativ a instrumentál plurálu (*staveních*, *staveními*) vyjevují pluralitu jasně. V singularu dokonce ani jeden tvar není z hlediska čísla jednoznačný, neboť instrumentál sg. *stavením* je tvarově shodný s dativem pl., takže neindikuje číslo jednoznačně. Jestliže lze tendenci k tomu, že se číslo navenek manifestuje v odlišné míře, identifikovat v souboru všech pádových tvarů, uplatňuje se tato tendence, byť již oslabeně, i v konkrétních, plně situovaných

výpovědních událostech obsahujících parolové realizace některého z uvedených lexémů.

Než budu pokračovat ve výkladu polárního modelu mluvnické kategorie čísla, budiž mi dovolena krátká poznámka o zmíněném protikladu kategorií zjevných versus skrytých. O rozdílu mezi gramatickými kategoriemi, které jsou v americké lingvistické tradici označovány za *overt* a *covert*, pojednává Whorf (1956c [1945]) a v návaznosti na něj Duranti (1997: 58–59) a Lucy (1992: 26–31). Z hlediska historického vývoje terminologie je pozoruhodné, jak se tento rozdíl podobá tomu, co později Chomsky (1965) rozvine v nociónálním protikladu mezi povrchovou (angl. *surface*) a hloubkovou (angl. *deep*) strukturou jazyka, což můžeme zachytit následující analogií vztahů:

overt category : covert category :: surface structure : deep structure

– a v tomto, ovšem pouze v tomto smyslu tuto analogii ($A::B$) rozšířit dalším analogickým vztahem

$A :: B :: \text{Whorf} :: \text{Chomsky},$

což lze zjednodušit na

$A : B :: \text{Whorf} : \text{Chomsky},$

kde poslední dvojice uvádí autory terminologií exemplifikovaných předchozí analogií $A:B$ a postihuje i časovou posloupnost, v níž tyto terminologie historicky vznikaly: nejprve Whorfova kategoriální opozice, posléze Chomského kategoriální opozice. V tomto vztahu je patrná jistá nechtěně ironická souvislost, neboť sám Chomsky (1966) se od whorfovské tradice důrazně distancuje, vnímaje sebe sama jako pokračovatele karteziánského myšlení v jazykovědě. Nesmírnou etnolingvistickou variabilitu jazyků světa považuje za

pouhý epifenomén – povrchovou strukturu nehodnou vážnější lingvistické analýzy.

Vraťme se však k polárnímu modelu kategorie čísla. Zjevnost či skrytost kategorie není jediným faktorem ovlivňujícím relativní vzájemnou pozici různých slov v rámci polarity *Sg* – *Pl*. I substantiva skloňovaná podle téhož vzoru se liší tím, jak je vnímáme z hlediska sledované kategorie, což ukáží na různých lexémech, jež se všechny skloňují podle téhož deklinačního vzoru *stavení*. Ačkoli se slova *stavení* a *tvoření* neliší pádovými koncovkami, mají tendenci vyjevovat číslo poněkud jinou měrou. Mimo jiné proto, že *stavení* daleko častěji než proces označuje poměrně snadno počítatelný předmět – např. nějakou budovu. Počítatelnost jména zpravidla posiluje jeho tendenci k pluralizaci (srov. Lucy 1992: 23–84).

To lze opět vyjádřit jako polaritu tímto schématem:

Sg	...	Pl
<i>pán</i>		<i>páni</i>
<i>stavení (sg.)</i>	<i>stavení (pl.)</i>	
<i>tvoření (sg.)</i>	<i>tvoření (pl.)</i>	

Obr. 1.2. Relativní pozice různých výrazů na škále singularnost – plurálnost.

Je zřejmé, že relativní poloha slova v rámci polarity sledované kategorie je ovlivňována nejen sémanticko-referenčně, tj. povahou označovaného, popř. povahou denotátu⁴, ale i dalšími faktory paradigmatickými a syntagmatickými jako třeba tím, do jakých valencí a kolokabilit má slovo tendenci vstupovat, dále pak tím, s jakou relativní frekvencí se s ním v běžných promluvách setkáváme, atd.

⁴ Srov. gramaticky zjevně singularní výrazy *pták* a *ptactvo*, kde denotát druhého výrazu je svou povahou „plurálnější“, takže by byl na výše uvedené polaritě umístěn relativně dále od singularního pólu než výraz *pvní*.

Viděli jsme, že v binaristickém pojetí je kategorie čísla chápána jako dichotomická opozice *singulár – plurál*. Naproti tomu v polaristickém pojetí již plurálnost není postižena toliko *en bloc*, tj. souhrnným, dále nediferencovaným a poměrně hrubým termínem *plurál*, nýbrž je vymezena na jemnější škále postupného přecházení kategorie čísla od jeho jevové formy f_a (např. *pán*), která odpovídá krajnímu pólu *A* (tj. maximu fenomenologicky vyjevované vlastnosti *A*, např. singularnosti – srov. obr. 1.3 níže), přes soubor jevových forem $f_{a>b}$ (tj. takových, které fenomenologicky působí spíše, ne však výrazně singularně), dále jevových forem $f_{a\approx b}$ (tj. fenomenologicky působících na dané škále a v daném kontextu nepříliš vyhraněně) a jevových forem $f_{a<b}$ (tj. fenomenologicky působících spíše, ne však výrazně plurálně) až po krajní jevovou formu f_b (např. *páni*), která odpovídá maximu charakteristiky *B* (např. plurálnosti).

Jestliže jsou deiktika definována svým vztahem k origu (*zde-ted'-já*), tedy k bodu, který je mimo jiné vymezen svou singularností, lze gramatickou kategorii čísla interpretovat deikticky: singular tkví v origu, kdežto plurál je mu více nebo méně vzdálen. Pokud je kategorie čísla pojímána jen binárně, není tato skutečnost tak zajímavá. Teprve když ji pojímáme polárně, nabývá povahy kontinuálního přechodu na relativní škále od extrémní singularnosti k extrémní plurálnosti a tím se podobá povaze přechodů, jaké známe z deiktického pole.⁵ Existuje pak jistá analogie a ikonická podobnost mezi oběma škálami, což lze zachytit pomocí polarit takto:

extrémní singularnost	–	extrémní plurálnost
maximální situovanost v origu	–	minimální situovanost v origu

⁵ Podrobněji o deiktickém poli, origu a dalších termínech spjatých s deixí pojednává kap. 2.

Gramatickou kategorii čísla (tj. polaritu *singulárnost – plurálnost*) lze projektovat do deiktického pole: zjevná singulárnost je v origu víc, zřetelněji, salientněji než skrytá singulárnost, a nejdál od origa je zjevná plurálnost:

extrémní singulárnost : extrémní plurálnost :: extrémní origo : extrémní non-origo.

Je zřejmé, že tyto vztahy se týkají pojetí identity a alterity: z hlediska deixe nejvyšší stupeň identity (totožnosti) je *zde-ted'-já* (tj. origo); nejvyšší stupeň alterity (jinakosti, cizosti) je (*jinde než zde*)-(jindy než *ted'*)-(jiní než *já*) – to jsou obecné deiktické parametry mezního, nejvíc vzdáleného *oni*. Ke vztahu sociální identity a jazyka se vrátím na dalších místech této práce, kde se mu věnuji podrobněji. Zde postačí tento náznak, že deixe může být interpretačním principem čili hlediskem, kterým lze nahlížet na polárně koncipované gramatické kategorie, což není beze vztahu k jazykovým projevům, jež signalizují členství v sociálních skupinách.

Jestliže jsem tuto možnost nyní ukázal na kategorii čísla, je patrné, že touto interpretační perspektivou je možné nazírat i celou řadu dalších gramatických kategorií, zejména budeme-li je vnímat jako škály kontinuálních přechodů a ne jako ostré opozice. Namátkou jmenuji jen několik mluvnických kategorií identifikovatelných v češtině, které lze projektovat do deiktického pole podobně, jako tomu je s kategorií čísla: slovesný rod (s kontinuálně konstruovanou polaritou *aktivnost – pasivnost*); čas (s polaritami *prézens – préteritum* a *prézens – futurum*, propojitelnými do společné škály *préteritum – prézens – futurum*); mluvnická osoba atd. Tady všude podle mého názoru může deixe nabídnout interpretační perspektivu, která usouvztažňuje různé kategorie a, což je důležitější, propojuje je do vztahu se sociální identitou, která se zrcadlí i spoluutváří v komunikačních praktikách, jak ukáží v dalších kapitolách.

Polarita nemusí být konstruována jen monokriteriálně či jen z jednoho hlediska (např. míry singulárnosti versus non-singulárnosti), nýbrž může být zjevně a na první pohled multikriteriální, tj. vzniklá uplatněním dvou či více hledisek současně. Určitý komunikační jev – dejme tomu ustavování významu – můžeme zkoumat kupříkladu

(a) z hlediska škály *ukotvenost v textu* versus *ukotvenost v situaci* a současně

(b) z hlediska škály *dominantní orientovanost na kód* versus *dominantní orientovanost na jeho uživatele (a vztahy mezi nimi)*.

To platí i pro disciplíny, které se danými jevy zabývají – i ty lze pak vnímat jako multikriteriálně ustavenou polaritu kontinuálního epistemologicko-metodologického přístupu: zde tedy např. jako relativní polaritu

sémantika : pragmatika :: ukotvenost v textu : ukotvenost v situaci :: orientovanost na kód komunikace :: orientovanost na účastníky komunikace.

Póly nemusejí být vždy krajními, nepřekročitelnými mezemi (každou dílčí mez lze překročit širším hlediskem) a pak je možné polaritu rozšiřovat jedním či druhým směrem, takže původně krajní pól (popřípadě oba) se pak octne mezi póly nově ustavenými – v našem případě, tj. při simultánní aplikaci kritéria (a) a (b), lze ustavit kupříkladu pravostranně rozšířenou polaritu

sémantika : pragmatika : interakční sociolingvistika,

která ovšem neruší polaritu původní, nýbrž ji v sobě zahrnuje jako svou součást nebo je explicitním dopověděním trendu v původní polaritě již obsaženého.

Zformuluji dosavadní postuláty obecněji a pro názornost je zachytím na tomto obecném schématu jakékoli polarity $A - B$:

$$A \qquad \qquad \qquad \dots \qquad \qquad \qquad B$$

$$f_{a>0} \qquad \qquad \qquad f_a \approx_b \qquad \qquad \qquad f_{b>0}$$

otevřená polarita:

$$f_{b=0} \qquad \qquad \qquad f_{a=0}$$

uzavřená polarita:

$$f_{b>0} \qquad \qquad \qquad f_{a>0}$$

Obr. 1.3. Obecná polarita $A - B$ jako kontinuální škála svých projevů (nahore) a hodnoty jejich mezních pólů v případech, že je otevřená (uprostřed) či uzavřená (dole).

Nechť F_a je množina všech jevových forem $f_{a>0}$, tedy takových, které obsahují alespoň jistou míru pojmové charakteristiky A ; nechť F_b je množina všech jevových forem $f_{b>0}$, jež obsahují alespoň jistou míru pojmové charakteristiky B , a nechť $f_{a=0}$ označuje nulovou míru přítomnosti charakteristiky A (tj. absolutní nepřítomnost charakteristiky A) a $f_{b=0}$ absolutní nepřítomnost charakteristiky B (viz obr. 1.3). Pak je zřejmé, že většinu škály přechodu mezi póly A a B tvoří takové body, že pro každý z nich platí, že jemu odpovídající pojem náleží dílem do neostré množiny A a dílem do neostré množiny B . Pokud je polarita vymezena jako otevřený interval (AB) , pak pro její krajní póly platí $f_{a=0}$ a $f_{b=0}$. Jestliže je vymezena jako uzavřený interval $\langle AB \rangle$, pak je v každém krajním pólu sice minimální, avšak přesto nenulová míra přítomnosti charakteristiky, jejížž maxima je dosaženo v pólu protilehlém. První polaritu nazvěme analogicky polaritou otevřenou, druhou pak uzavřenou.

Členství pojmu v logické třídě je tudíž dáno relativní mírou jeho přináležení do této třídy a nevylučuje se nutně se současným členstvím v logicky protikladné třídě, do níž pojem patří svým z hlediska sledovaného kritéria zbytkovým poměrem, takže např. relativně vyšší stupeň singulárnosti takto vnímaného výrazu implikuje současně relativně nižší stupeň plurálnosti. U uzavřené polarity to platí i pro její krajní póly, u otevřené polarity pro všechny body kromě krajních pólů.

Tempo nárůstu, úbytku nebo obecně proměny určitého jevu sledovaného na škále celé polarity $A - B$ není vždy rovnoměrné. Vzhledem k této nerovnoměrnosti se pro popis postupného přechodu mezi oběma póly víc než označení *kontinuální* hodí přesnější, leč méně obvyklý výraz *gradientní*. Vyjadřuje skutečnost, že polaritou vymezený jev sice přechází z jednoho pólu do druhého spojitě, ale ne nutně s konstantní mírou nárůstu změny, takže v určitých dílčích intervalech se může měnit prudčeji. Úseky, kde se transformuje naopak jen velmi pozvolným tempem, vytvářejí jakási relativní plató, která lze označit jako dílčí gradienty. Jestliže škála obsahuje více gradientů, jsou pak odděleny úseky s odlišným či relativně méně předvídatelným tempem terminologické transformace sledované kategorie (tj. např. přecházení jevové singulárnosti do plurálnosti u kategorie čísla v češtině).

Gradientní povaha terminologických polarit může navodit zdání, že jednotlivé gradienty lze náležitě popsat jako digitálně separovatelné stupně přechodu. Jenže samotná variabilita tempa terminologické proměny kategorie je jedním z mnoha různých projevů kontinuity i tehdy, když má nelineární průběh: zásadní je, zda proměna probíhá spojitě a takříkajíc *fuzzy* způsobem, či nikoli. Tam, kde lze doložit nebo i zprvu jen předpokládat kontinuitu, jeví se polaristická perspektiva jako adekvátní nebo přinejmenším souběžně použitelná jako alternativa k zavedeným binaristicky koncipovaným

kategoriím. V dalších kapitolách se ukáže, že polarismus není jen formální deskriptivní inovací, nýbrž pohledem, který má epistemologické důsledky, neboť dokáže postihnout a odhalit některé doposud přehlížené souvislosti mezi společenskou realitou a jazykově ovlivněným vědomím.

Kde je jazyk, tam se ustavují emické kategorie. Je zřejmé, že emické vnímání – stejně jako emický popis světa – inklinuje k binarismu zřetelně oddělených kategorií, zatímco pro etické deskripce se mnohdy jako vhodnější bude jevit polarismus. Aby nedošlo k nedorozumění: jak emické, tak etické kategorie lze samozřejmě uchopit jako neostře a s rozmytými hranicemi. Nicméně právě pro emické pojetí světa bývají charakteristické ostré a často nekompromisní dichotomie, které se při etickém pohledu mohou jevit jako daleko povlovnější přechody. Jestliže jsou nejružnější sociolingvokulturní jevy každodenními praktikami neustále (*re*)*konsituovány* jakožto dílčí prvky spoluustavující ve svém souhrnu různá polární kontinua, jsou zároveň emicky strukturovaným a strukturujícím prizmatem vědomí znovu a znovu ideologizovány a (*re*)*konstituovány* jakožto ostré pojmové protiklady, jež se podílejí na budování pocitu identity a skupinové příslušnosti sociálních aktérů. Individuální projev jako víceméně neopakovatelný akt situovaný jednotlivcem v čase a prostoru tak pomáhá ustavovat kolektivně sdílené mentální struktury.

Že takové sdílení není absolutní, nýbrž relativní a že mívá gradientní povahu, je ovšem jiná věc: nijak nevyvrací kolektivní aspekt oněch struktur. Spíše jej zastírá a vytváří v aktérovi povětšinou mylný dojem, že je sám pánem svých sémantických struktur. Je-li zjevné, že je nesdílíme s ostatními stejnou měrou, snadno se zmýlíme v odhadu, jak velký je díl, jímž i myšlenky sdílíme se svými současníky, a jak moc je to, co považujeme za „mé“, ve skutečnosti „naše“ – byť gradientně. Relativní a gradientní povaha sdílení tak nepřímou napomáhá tomu, aby se ideologie usídlila v naší mysli na

způsob příslovečného ledovce, jehož pouhou špičku vidíme zřetelně, zatímco jeho většina kotví v hlubinách nevědomí nebo aspoň v mělkých vodách pouze částečné, a tudíž klamavé reflexe.

S tímto souborem minimálních kategoriálních premis můžeme začít budovat kategoriální aparát nezbytný k popisu toho, co nazývám deiktickou dimenzí sociální komunikace.

2 ELEMENTY DEIKTICKÉ DIMENZE

Deixe propojuje vztahy společenské a textové; touto schopností jsou nadány i jiné typy znaků, ale u *deixe* se realizuje velmi výrazně. Abychom ukázali, jak funguje subtilní dynamika takového propojování, je třeba ustavit základní pojmový rámec čili provést toto propojení nejprve na terminologickém poli. Pokusím se nově integrovat tři deskriptivní hlediska: a) referenční lingvistiku; b) textovou lingvistiku; c) některé náhledy lingvistické a kulturní antropologie. To se neobejde bez krátkého historického vstupu. Dominantní perspektiva této kapitoly je přesto synchronní.

SAUSSUREOVSKÝ OBRAT

Od dob Ferdinanda de Saussurea se synchronní lingvistika chápe jako disciplína, která svůj předmět, tedy jazyk, zkoumá (a ustavuje) ze dvou vzájemně spjatých a přece do jisté míry metodologicky oddělitelných perspektiv: rovina *la parole* je konkrétní realizací jazyka v čase, zatímco rovina *la langue* je systém abstraktních vzorců (fonémů, morfémů, lexémů atd.), jejichž je *la parole* uskutečněním v proudu řeči a na které sama zpětně spolupůsobí synchronně a v posledku i diachronně (Saussure 1989 [1916]: 44–50).

Z historického hlediska představuje de Saussure přelom ve vývoji jazykovědného paradigmatu. Do Saussurea dominoval ve filologii a příbuzných oborech přístup diachronní: jazykověda se soustřeďovala na vývoj jazyka v čase a zkoumala časovou posloupnost jazykových stavů – typická je v tomto ohledu např. snaha německých mladogramatiků (něm. *Junggrammatiker*) formulovat zákony

hláskového vývoje. Ač sám vyškolen v diachronní analýze, Saussure obrací dosavadní převážně diachronní perspektivu směrem k synchronii: tvrdí, že nemůžeme jazyk důkladně pochopit v jeho historickém vývoji, nerozumíme-li tomu, jak funguje jako synchronní jev. Není divu, že tato radikální proměna paradigmatu v lingvistice bývá přirovnávána ke kopernikánskému obratu ve fyzice.⁶

Saussureovská perspektiva spolu s vlivem dalších badatelů, zejména Peirce a jeho sémiotiky (Peirce 1955 [1940]), tak začátkem dvacátého století ustavují myšlenkové paradigma, jež do jisté míry, byť zdaleka ne výlučně, dodnes ovlivňuje řadu oblastí lingvistiky. Původně se vyznačovalo přesvědčením, že při studiu lidské komunikace a toho, jak se v ní ustavuje význam, máme klást důraz

(a) na jazykový systém spíš než na úzus: užití jazyka není to, co primárně konstituuje jeho význam;

(b) na *langue* víc než na *parole*: *langue* je základní matrice ustavující význam jazykových výrazů. Je sice nepřístupná přímému zkoumání, a proto musíme studovat její *parolové* projevy, avšak konečným cílem takového studia je rekonstrukce *langue* jako dobové sociální instituce vtiskující význam řečovým promluvám;

(c) na sémantiku víc než na pragmatiku: nejvlastnější zájem lingvistiky směřuje ke kódu, nikoli k jeho uživatelům a vztahům mezi nimi;

(d) na kontrast binárních opozic spíš než na kontinuální přechody mezi nimi: ostré dichotomie hrají klíčovou roli ve strukturaci fónického a ideového kontinua a jejím výsledku – síti kontrastně vymezených signifikantů a jim odpovídajících signifikátů;

(e) na formu oproti obsahu: hodnota (fr. *valeur*) jazykového výrazu je především formální, diferenční a negativní. Je vším kromě toho, čím vzhledem ke svému významově-výrazovému okolí daný znak *nemůže* být;

⁶ K paradigmatu vědy a zákonitostem jeho historických proměn viz Kuhn 2008 [1969].

(f) na strukturu spíš než na proces: ze synchronního hlediska je langue jakýsi nadindividuální strukturní stabilizátor individuálních a pomíjivých parolových procesů;

(g) na symboličnost spíš než na indexikalitu: relativní stálost symbolu svou povahou víc odpovídá samotné langue jakožto víceméně stabilní a relativně nadčasové struktuře, zatímco indexy propojují řečový projev s jeho aktuálním mimojazykovým okolím a vetkávají jej do časoprostorově unikátních rámců charakterizujících tu kterou výpovědní událost;

(h) na potenciál jazyka víc než na jeho různá aktuální uskutečnění v proudu řeči: tomu odpovídá výše zmíněný důraz na langue;

(i) na text spíš než na kontext a situaci: o tom podrobněji níže.

Všechny uvedené body jsou z hlediska této práce relevantní, protože ta na ně zároveň navazuje i se vůči nim kriticky vymezuje, byť neostře a spíše polárně. U některých je to zjevné na první pohled, u jiných méně: tak bod (d) souvisí s explicitním důrazem, jež kladu na polaritu (viz kap. 1 a 3); body (g) a (i) zase se zaměřením práce na deiktickou perspektivu, neboť *deixe* jakožto indexikalita (bod [g]) závisí na kontextu a situaci (bod [i]) způsobem, jež podrobněji popisují níže. Záměrně jsem provedl takto širokou enumeraci (v níž by nepochybně bylo možné pokračovat) proto, aby vyniklo, jak jsou všechny aspekty propojené jako různé projevy téže podstaty. Z toho důvodu jsou i ty body, jež souvisejí se zaměřením práce na první pohled méně zřetelně, soupodstatné s jejím tématem. Při jeho traktování považuji za důležité nezapomínat právě na jeho přesahy oněmi směry naznačenými ve výčtu ani na to, že všechny v dané perspektivě spolupůsobí jako *celek polarit vzájemně propojených vztahem analogie* (srov. kap. 1):

jazykový systém	–	jazykový úzus
langue	–	parole
sémantika	–	pragmatika

atd., takže pak *per analogiam* platí:

systém : úzus :: langue : parole :: potenciální reference : aktuální reference
 :: sémantika : pragmatika :: orientace na kód : orientace na uživatele kódu
 :: endofora : exofora :: textová deixe : situační deixe :: symboličita : indexi-
 kalita :: akontextualita : kontext :: možnost : uskutečnění :: bezčasí : čas.⁷

Je jasné, že jde o řetězec analogických vztahů, což neimplikuje nutně srovnatelnost každého z dílčích členů výčtu. Jde pouze o to, že jistým rozměrem jsou si tyto vztahy podobné.

Pokud jde o lingvistické přístupy ke skutečnosti, je možné dějiny dvacátého století od počátků saussureovského obratu po dnešek popsat jako – vzdor mnoha peripetiím – dlouhodobě sílící trend k přesouvání relativního důrazu z prvních členů uvedených polarit na jejich členy druhé, jak jsme toho svědky v epistemologických perspektivách a teoreticko-metodologických orientacích řady oborů zkoumajících lidskou komunikaci. Pro tuto práci je zásadní rostoucí důraz na indexikalitu a kontextualitu promluvy – tedy na to, co promluvu ukotvuje v času i prostoru a propojuje ji s účastníky mluvní situace. Na to, co činí z textému text a ze zprávy výpovědní událost.

TEXT JAKO *PAROLE*

Textová lingvistika čili lingvistika diskurzu, jazykovědný podobor navazující na saussureovskou tradici a do jisté míry ji překračující, chápe *text* nikoli v běžném, preteoretickém smyslu, to jest pouze jako psanou, víceméně ucelenou promluvu, již zpravidla tvoří více než jedna věta, nýbrž jako každý jazykový projev (mluvený i psaný), který náleží k *parole* a který je komplexním výrazem komunikativního chování v určité situaci.

⁷ Tyto termíny, jakož i vztahy mezi nimi, jsou přesněji popsány níže.

Text je v tomto širokém chápání jednak tvořen svými prvky intratextovými, jež lze do jisté míry, ne však výlučně interpretovat nástroji sémantiky, jednak ovlivňován faktory extratextovými, které v mnoha ohledech přesahují jazyk jakožto úzce definovaný předmět studia vnitřní lingvistiky (v pojetí Pražské školy) a při jejichž interpretaci se neobejdeme bez nástrojů pragmatiky, popřípadě interakční sociolingvistiky⁸. Intratextové prvky a extratextové faktory společně ustavují *textualitu*, která jako konkrétní realizace v čase opět náleží k *parole* stejně tak jako texty (Bussmann 1990: 776).

Není tu ovšem ostrého disciplinárního rozhraní, které by intratextovost činilo výlučným předmětem zájmu sémantiky a extratextovost výlučným předmětem studia pragmatiky: každou konstitutivní rovinu (intratextovou i extratextovou) je třeba interpretovat z obou hledisek a koneckonců celostně.

Protikladem konkrétních textů a textualit, patřících do roviny *parole*, jsou v rovině *langue* textémy: text vůči textému je v analogickém vztahu jako – na nižších úrovních segmentace – fón vůči fonému, morf vůči morfému atd.

Jmenované pojmy lze usouvztažnit tím, že je vřadíme do řetězce analogických polarit:

langue : parole :: textém : text(ualita) :: intratextovost : extratextovost :: sémantika : pragmatika

Ačkoli intratextovost i extratextovost náleží k *parole* a jejich vzájemný vztah na první pohled nelze vnímat jako obdobu vztahu mezi *langue* a *parole* (jelikož obě odpovídají druhému, pravostrannému pólu), přesto podle mého názoru existuje jistá analogie mezi oběma typy vztahů: pól *langue* je víc vnořen do vědomí (a méně do situace) než pól *parole*. Obdobně pól intratextovosti je víc vnořen do textu

⁸ Ke vztahu sémantiky, pragmatiky a interakční sociolingvistiky viz též kap. 1.

a kódu, kdežto pól extratextovosti je od nich víc vzdálen a reziduje relativně víc – byť ne výlučně – v mimojazykové skutečnosti. Pokud připustíme, že existuje jistá analogie mezi vztahem *vědomí : vnější svět* na jedné straně a vztahem *jazyk (v úzkém smyslu) : mimojazyková skutečnost*, pak je zřejmé, že výše uvedenou analogii polarit lze z určitého hlediska připustit jako možnou. V rámci polaristického uvažování se zkrátka extratextovost fenomenologicky může jevit jako *relativně* parolovější než intratextovost. Právě exoforická deixe jako poměrně vyhrocená extratextovost, tj. jako ukazování ven do světa, poskytuje pro tento náhled určitou podporu (viz níže).

DEIXE JAKO ENDOFORA

Termín endofora navrhli ve svých studiích textové koheze již Halliday a Hasan (1976: 33), a ačkoli se v referenční lingvistice příliš neujal, považují ho za užitečný pro potřebu zde rozvíjeného výkladu. Rozumí se jím jazykové prostředky, které slouží ke vzájemnému provázání intratextových prvků – např. osobní zájmeno v souvětí

(2–1) Vrah vtrhl do bytu, aby zabil paní Juříčkovou, ale nevěděl, že ona už dávno není doma.

Jinak řečeno: endofora je odkazování uvnitř textu, tedy textová reference. Rozlišují se dva druhy endofory. Častější je anafora – odkazuje na předchozí úsek textu neboli zpátky do textové minulosti (z hlediska času jakožto lineárního narůstání textového syntagma-tu). Vzácnější katafora odkazuje na následující úsek čili do textové budoucnosti⁹. Je zřejmé, že osobního zájmena je v (2–1) použito anaforicky. Kataforickou povahu má naopak tato reference:

⁹ Řada lingvistů se však neřídí Bühlerovým rozlišováním mezi anaforou a kataforou a podobně jako Lyons (1977: 657–676) pojímá anaforu šířeji, tj. jako anaforu a kataforu současně.

Toto je pouze náhled elektronické knihy. Zakoupení její plné verze je možné v elektronickém obchodě společnosti eReading.